

Михайло Харламов

Національний університет цивільного захисту України

доктор історичних наук, доцент (Україна)

e-mail: mike1982kharlamov@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5289-0290>

Researcher ID: <http://publons.com/researcher/4279238/mykhailo-kharlamov/>

Боротьба з пожежами на Харківщині у роки воєнного комунізму (1919–1921)

Анотація. Метою статті є аналіз розвитку пожежної справи на території міста Харкова та Харківської губернії у роки військового комунізму. Автор досліджує особливості складних процесів пожежної профілактики та вогнеборчої боротьби на території Харківщини у 1919–1921 роках. **Методологія дослідження** ґрунтується на поєднанні загальнонаукових (аналізу, синтезу, узагальнення, порівняння) та спеціально-історичних (історико-генетичного, історико-порівняльного, історико-системного) методів з принципами історизму, науковості та системності. **Наукова новизна** роботи полягає у тому, що вперше досліджено особливості протипожежної боротьби в одному з найбільших та найбільш значущих для радянської влади у досліджуваній період вітчизняних регіонів – на Харківщині. **Висновки.** Після приходу більшовиків до міста Харків у 1919 році запроваджено заходи для поліпшення ситуації у вогнеборчій сфері в регіоні. Прийнято постанови про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях, створювалися спеціальні протипожежні контрольні комісії для перевірки стану протипожежної безпеки у житлових будинках, не житлових будівлях та підприємствах тощо. Такі заходи не завжди були ефективними, через брак коштів та кваліфікованих фахівців, через проблеми у галузевому підпорядкуванні пожежної справи, особливо у 1919 – першій половині 1920 року. Однак протягом другої половини 1920–1921 року ситуація у вогнеборчій сфері почала покращуватися: пожежні справи були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ, ситуація з фінансуванням та матеріальним забезпеченням вогнеборців поступово почала покращуватися, у Харкові були відкриті Українські курси пожежних техніків. Тож боротьба з пожежами на території Харківщини у роки військового комунізму мала складні періоди, особливо на його початку. Поступово ситуація у вогнеборчій справі покращувалася, зокрема завдяки ентузіазму пожежників та жорсткому регулюванню пожежної сфери владою.

Ключові слова: пожежна справа, вогнеборці, Харківщина, радянська влада, УСРР.

Постановка проблеми. Одним із найбільш цікавих об'єктів у контексті дослідження розвитку боротьби з пожежами в Україні у роки воєнного комунізму є Харківський регіон. Саме у Харкові видавалися або затверджувалися перші на українських землях радянські законодавчі акти з пожежної сфери. Саме на Харківщині відбувалася первинна реалізація проєктів пожежної політики більшовиків, які згодом розповсюджувалися по всіх вітчизняних регіонах. У Харкові ж у 1920 році планували створити курси з підготовки пожежних техніків, а у 1921 році їх таки було створено. Тож Харківщина стала плацдармом для впровадження нової більшовицької політики у сфері протипожежної боротьби на українських землях. Тому аналіз первинних процесів та рішень більшовицької влади у галузі вогнеборчої справи на території Харківщини має велике значення.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Необхідно сказати, що дослідження питань стосовно боротьби з пожежами на Харківщині у роки воєнного комунізму (у 1919–1921 роках) є темою, що ґрунтовно та всебічно не розглядалася українськими та закордонними науковцями. Увагу до цієї проблематики привернуло те, що вона є недостатньо висвітлена у вітчизняній та закордонній історіографії. Частково окремі аспекти цієї наукової статті розглядалися у роботах дослідниці І. Глебової [Глебова, 1991], вчених П. Ключа та В. Палюха [Ключ, Палюх, 2006], а також у монографії автора цієї статі [Харламов, 2019]. Джерельною базою дослідження стали архівні справи Державного архіву Харківської області та Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України.

Метою статті є дослідження вогнеборчої справи на території Харківщини у роки воєнного комунізму (1919–1921 рр.).

Виклад основного матеріалу. Багатим на події та доволі складним було життя харківських пожежних у 1919–1921 роках. Буремні часи революційних подій, часті зміни влади на Харківщині, бойові дії негативно впливали на стан пожежної безпеки у регіоні. Матеріальне, продовольче, технічне забезпечення пожежних частин значно погіршилося, збільшилася

кількість пожеж, змінилися (у гірший бік) умови для їх гасіння. Однак слобожанські вогнеборці продовжували боротися з вогнем.

За спогадами помічника начальника першої пожежної частини Прокопія Григоровича Єфімова, у січні 1919 року, коли до Харкова знову увійшли більшовики, начальників пожежних частин почали обирати самі вогнеборці. Єфімов також зазначав, що «... в той час пожежні активно брали участь у відновленні міста, працювали на усіх недільниках. Власними руками ми ремонтували та оновлювали свою технічну базу – скоро на пожежі ми стали виїжджати не на обозах, а на трофейних автомобілях» [Глебова, 1991 : 20]. Ці спогади, мабуть, є не зовсім достовірними. Вони не можуть бути правдивими повністю, оскільки з інших джерел дізнаємося про великий дефіцит пожежного автотранспорту у Харківському регіоні [Харламов, 2019 : 78].

Стан справ у пожежній охороні Харківщини був важким. Так, відповідно до документів того часу можна охарактеризувати команди вогнеборців Харкова наприкінці 1918 – у першій половині 1919 року. Зокрема, вони були підпорядковані відділу комунального господарства, який очолював А. Вороний. В одному з листів від 16 січня 1919 року до Харківської колегії з управління міським майном він вказував: «З огляду на відсутність вугілля, водяне опалення у шостій та другій пожежних частинах відсутнє. У приміщеннях ні жити, ані працювати неможливо. Прошу дозволу Колегії на отримання 7350 рублів авансу для придбання двадцяти однієї залізної печі» [Клюс, Палюх, 2006 : 55]. Рішення Колегії було таким: «...завідувачу пожежною командою А. Вороному – дозволяємо придбати двадцять одну залізну переносну піч для опалення шостої та другої пожежних частин м. Харкова шляхом отримання «ордеру на право ревізиції печей» [Клюс, Палюх, 2006 : 55]. Як бачимо, щоб отримати потрібні речі, пожежникам доводилося подекуди вилучати та конфіскувати майно у населення та організацій.

Також у пожежників був дефіцит кормів для коней. Щоб їх отримати, необхідно іноді пройти доволі складний шлях через бюрократичну тяганину. Так, наприклад, пожежні організації Харкова у травні 1919 року просили у Надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією, спекуляцією, злочинами «... видачу перепустки працівникові пожежної команди П.М. Писаренку для приймання та супроводження до Харкова двох вагонів сіна для коней пожежної команди». У губернського підвідділу Ради народних депутатів комунальний відділ міського господарства просив «...терміново відпустити виключно для коней пожежного обозу 200 пудів висівок» [ДАХО. Ф.Р-1153. Оп.2. Спр.20. Арк.14].

Ще один документ свідчив про проблеми у пожежній справі Харкова навесні 1919 року. «Критичне виснаження кінного складу міських пожежних частин, викликане повною відсутністю фуражу та давнім ремонтом обозу, склали такі обставини, що перешкоджають виїздам на пожежі. І єдиним засобом для відновлення обозу є автомобілі. Комунальний відділ міського господарства клопоче перед Округовим військовим управлінням про надання восьми вантажних автомобілів» [ДАХО. Ф.Р-1153. Оп.2. Спр.20. Арк.14].

Взимку 1920 року Харківська губерньська рада народного господарства почала продумувати можливості для покращення боротьби з вогнем. Її заходи мали суттєво поліпшити стан вогнеборчої справи в регіоні. З доповіді про роботу цієї ради з 15 січня 1920 року до 15 лютого 1920 року дізнаємося, що планувалося: «... розробити питання з реорганізації відділу протипожежних заходів, взагалі і зокрема, передбачалося привести у належний стан пожежні труби та пожежні приналежності та більш правильно розподілити їх серед населення. Розробити питання про більш повне забезпечення сільського населення на випадок збитків від пожеж. Вже розробляються типи сільських жител та нежилых будівель, у зв'язку з цим встановлений контакт з відділом державних споруд та встановлюється зв'язок та єдина планомірна робота зі Страховим Центральним управлінням» [ДАХО. Ф.Р-203. Оп.1.Спр.100. Арк.40]. Слід визнати, що задумки більшовиків були вчасними, оскільки як місто, так і Харківська губернія постійно страждали від вогняного лиха.

Для покращення ситуації (у пожежному аспекті) на початку 1920 року Харківський губревком разом з губерньською надзвичайною протипожежною комісією видають обов'язкову постанову про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.93]. Часто саме через такі печі горіли міські будівлі як у Харкові, так і на Харківщині.

Спираючись на вищезгадану постанову Харківського губревкому, Всеукраїнська надзвичайна пожежна комісія надала рекомендації для всіх причетних до пожежної справи в Україні. Усі коменданти, завідувачі будинків, будинкові комітети повинні були протягом доби після опублікування документу прибрати невірні встановлені печі, а нові – встановлювати за оновленими правилами. Губерньськими надзвичайними протипожежними комісіями разом з пожежними підвідділами, відділами благоустрою та міліцією створювалися спеціальні контрольні комісії для перевірки встановлення тимчасового опалення у будівлях. Якщо надзвичайні протипожежні комісії не були десь створені, роботу контрольних комісій організовували місцеві виконкоми [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.95].

Усі установи та організації різних форм власності й підпорядкування, а також «посадові та приватні особи» повинні були допускати комісії з контролю у будинки та квартири для перевірки безпеки процесу опалення, мали сприяти членам комісії у роботі з профілактики пожеж. Встановлення нових приладів опалення відбувалося лише з дозволу домоуправління. Усі винні у порушенні правил встановлення тимчасових печей (як члени домоуправління, так і приватні особи) арештовувалися та передавалися Револьюційному трибуналу, а печі конфісковувалися [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.95].

З весни 1920 року, коли почастішали випадки пожеж як у Харкові, так і в губернії, виконкоми почали вимагати від місцевих пожежних відділів створення пожежних команд [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.1]. Однак з цим виникали проблеми. Наприклад, відділ комунального господарства м. Зміїв у травні 1920 року повідомляв, що «... не уявляється можливим гасити пожежі, через відсутність коней, яких би можна було прилаштувати до пожежних команд» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26]. Пожежники просили дозволу у виконкому міста на «... купівлю необхідної кількості коней для пожежної команди, останніх передбачається згідно кількості пожежних труб та діжок. Усього вісім коней» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26].

Начальник комунального відділу Харківської губернії писав до виконкому: «... мені відомо, що білі банди забрали пожежних коней та упряж не тільки в Змієві, але й в усій Харківській губернії та Харкові. Усі пожежні команди вже придбали коней шляхом приватної купівлі. А тому прошу президію дозволити відділу комунального господарства дістати коней шляхом приватної купівлі. За моєю думкою, необхідно послати за купівлею вказаних коней до Мелітопольського повіту і звідти доставити по залізниці. Там можна дістати доброго коня за 100 тисяч, може й менше. У нас же у Змієві та повіті кінь коштує триста тисяч і більше» [ДАХО. Ф.Р-90. Оп.1. Спр.30. Арк.26]. Бачимо, що в Україні помітні серйозні проблеми в оснащенні та забезпеченні пожежних колективів. Щоб їх вирішити, потрібно докладати максимум зусиль, однак це не завжди вдавалося.

Велика увага влітку 1920 року почала приділятися боротьбі з пожежами та профілактиці на промислових підприємствах України як державної, так і приватної форми власності. У червні 1920 року ВРНГ УСРР видає для фабрично-заводських підприємств обов'язкову попереджувальну постанову про боротьбу з вогняною небезпекою. Згідно з цією постановою на підприємствах Харківщини починається активна профілактична робота щодо виникнення пожеж.

На кожному підприємстві мала бути особа, відповідальна за протипожежну охорону, а також пожежні вартіві, що цілодобово мали охороняти завод від пожеж. У промислових установах створено системи сповіщення про пожежі та виклику пожежних команд. Приміщення обладнувалися засобами первинного пожежогасіння та безперебійного протипожежного водопостачання. Системи опалення, освітлення, вентиляції та підйомних споруд перевірялися на ймовірність пожежної небезпеки. На підприємства покладали обов'язок облаштування та утримання нормальних під'їздів та проїздів для гіпотетичного пересування пожежних обозів; двори, проїзди, проміжки між окремими будівлями не повинні були бути захаращені готовими виробами, відходами виробництва, сировиною, пакувальними чи іншими матеріалами [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.1]. Однак, слід зазначити, що такі заходи виконувалися далеко не завжди.

Заборонялося зберігати на сходових клітинах та горищах будь-які матеріали, для утримання пожежного реманенту виділялося окреме місце. Палити у звичайних приміщеннях дозволяти, але при дотриманні основних протипожежних правил. Уже в 1920 році при великих підприємствах на Харківщині дозволяли організовувати промислові пожежні команди, але тоді це не було масовим явищем. Пожежна варта та окремі працівники установи ознаямлювалися з засобами пожежогасіння, роботою вогнеборчих приладів. З цього приводу заняття проводилися не менше двох разів на тиждень у робочий час, але не більше двох годин. Увесь навчальний реманент мав зберігатися у справності у тому ж місці, де й був основний протипожежний інвентар. Усі накази пожежно-страхових відділів прирівнювалися до бойових наказів, відповідальними за стан пожежної безпеки на підприємстві призначалися керівники установ. Винні передавалися до суду Револьюційного трибуналу [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.1].

Окремі правила запобігання пожежам затверджено для майстерень та складських приміщень. «У кожній майстерні організувати постійне прибирання брудного обтирального матеріалу, стружки, промислового сміття, непотрібних залишків, при чому суворо забороняється ці предмети звалювати під верстаками, у кутах, під сходами тощо. Слідкувати за справністю внутрішніх пожежних кранів та ящиків з рукавами; забороняється завалювати пожежні крани та сигнали будь якими предметами, одягати на крани прилади, що не стосуються пожежної справи; слідкувати за наповненням пожежних бочок та наявністю при них відер. У кожній майстерні на видному місці мають існувати вогнестійкі шухляди, для скидання туди брудної обтиральної тканини. Після кожної робочої зміни ці шухляди мають бути вичищені, а ганчір'я знищене. На

місці робіт з горючими матеріалами: нафта, бензин, скипидар – слідкувати, щоб була наявності достатня кількість лопат та пісок для гасіння пожежі, слідкувати, щоб наливання нафти до баків гартівних печей доручалося перевіреним особам, які використовують стійкі драбини та цілі, нерозбиті, не наповнені до вінець відра» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.2].

Окрім того, суворо заборонялося будь-кому палити у недозволених місцях, встановлювати печі та димові труби у майстернях та будівлях, розводити вогнища без попереднього погодження з керівництвом та особами, відповідальними за пожежну охорону, перешкоджати діяльності пожежній команді. Рекомендувалося сприяти більш ефективній роботі пожежників. При надходженні до складів бензину, азотної кислоти, мінеральних масел, сірників, рогожі, паклі, паперу, сіна, солом, постолів тощо, їх необхідно тримати ізольовано одне від одного, від цінних машин, металевих частин, у спеціальних приміщеннях, якомога далі від дерев'яних будівель [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.2. Спр.1687. Арк.2]. Виконання цих правил залежало від місцевої влади та управлінців на підприємствах, тому втілення основних положень щодо пожежобезпеки в Україні могло бути як належним, так і безвідповідальним.

У червні 1920 року пожежна галузь перейшла під контроль НКВС. Пожежна справа відділялася від страхової, при відділах комунальних господарств створювалися пожежні підвідділи. Відбувався перерозподіл майна та співробітників. Не обходилося і без непорозумінь, і конфліктів. Наприклад, Пожежно-страховий відділ Харківського раднаргоспу у липні 1920 року відмовлявся передавати частину майна до пожежного відділу комгоспу НКВС [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.50]. Стан справ у пожежній сфері продовжував залишатися складним, про що свідчить рапорт брандмейстера Харкова М. В. Михайлова до Ради Народних Комісарів УСРР. «Доводжу, що за відсутністю коней, фуражу, матеріалів та автомобільних запчастин пожежна команда знаходиться у вкрай важкому та безвихідному становищі. Пожежні роздягнені, без чобіт... Такі пожежі, як на електричній станції, колишньому заводі Бочарова показують, що збитки від пожеж можуть у багато разів перевищити збитки, потрібні для пожежних... Оклади пожежних не збільшувалися з 1919 року (від 2000 до 2800 рублів). Надбавка за шкідливість для здоров'я, затверджена Наркоматом праці не виплачується. Квартирне питання не вирішене. Червоноармійський тиловий пайок не надається» [Клюс, Палюх, 2006 : 58].

Михайлов просив в уряді збільшити у Харкові кількість коней для пожежників, до 78 одиниць, забезпечити пожежні команди фуражем, надати автомобільні шини, виписати пожежним обмундирування [Харламов, 2019 : 86]. А також відновити виплати надбавок борцям із вогнем за шкідливість, преміювати їх та довести зарплатню вогнеборців до рівня робітників виробничих закладів губерньського відділу комунального господарства, розпочати видачу червоноармійського пайку, видавати пожежникам квартири за тарифними ставками, переселити з пожежних депо 4 та 6 міліцейські відділки [Клюс, Палюх, 2006 : 58]. Необхідно сказати, що у зазначений період подібні ситуації були по всій Україні. І хоча у столиці частково якісь питання вирішувалися, то на більшій території України розвиток пожежної справи був вельми ускладнений.

Необхідно було приймати рішучі протипожежні заходи на державному рівні. 20 серпня 1920 року видано постанову РНК УСРР про посилення пожежної охорони на території УСРР. Також створювалися спеціальні пожежні комітети, оголошувалася трудова вогнеборча повинність. Частково це приносило певні успіхи у пожежній сфері. Однак вистачало і казусів, і плутанини, і крадіжок. Наприклад, пожежно-страховий відділ ВРНГ УСРР улітку 1920 року надіслав залізницею для українського пожежно-страхового відділу вантаж пенкових пожежних рукавів, який так і не прибув до адресата. Пошуки втраченого пожежного реманенту були безрезультатні [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.102].

Про питання пожежної охорони у регіонах центральні органи дізнавалися зі звітів та листів місцевих пожежників. Дуже цікавим та показовим стосовно стану української вогнеборчої справи у досліджуваний період є лист від борців з вогнем міста Ізюм до Харківського губерньського пожежного відділу. У повідомленні йшлося про те, що у команді був недокомплект (усього 9 осіб вогнеборців), лише четверо коней. Завідувач місцевого комунального відділу змушував пожежних займатися «не вогнеборчими» справами (возити дрова та меблі). Будь-хто міг попросити у начальника коней та пожежників для своїх потреб. Це призводило до того, що, коли горіли підприємства та будинки, вогнеборці виїхати на пожежі не могли. Так, 20 вересня 1920 року згоріла хлібопекарня в Ізюмі. Пожежні бідалися, що працюють кожний день без вихідних. Ізюмські вогнеборці підозрювали своє керівництво у злочинстві, для чого і просили харків'ян написати, скільки ті отримують у столиці. Сам же пайок ізюмців був таким: «...раз на два місяці дадуть муки 22 фунта, мила – півфунта, тютюну – 8 пачок, цукру – два фунти та 3 чверті, солі – 1/3 фунта» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.67–67зв].

Схожі проблеми були також у Чугуєві та Валках, Харківської губернії. Пожежні органи просили штаб Харківської військової округи дозволити придбати Валківській та Чугуївській

пожежній команді (вони були майже без коней, не могли виїжджати на пожежі) у Валківського повітового військового комітету та Чугуївського повітового військового комітету сім та дванадцять коней з артилерійських частин відповідно [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.43,45]. У відповідь на це військові зауважили, що самі потребують великої кількості коней, тож продати їх не можуть. Але порадили купити коней на вільному ринкові серед тих тварин, що не придатні до військової справи, але можуть їздити на пожежі [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.46].

Як варіант виходу з ситуації дефіциту кінного складу, у лютому 1921 року завідувач Всеукраїнського комунального відділу НКВС Куропатенко пропонував замінити в усіх губернських та інших великих містах кінні пожежні ходи на автомобільні. У терміновому порядку він доручив підзвітним центральному та губернським пожежним підвідділам підготувати та представити кошториси можливого переведення, а також висловити усі можливі думки і пропозиції з цього приводу [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.51].

Завідувач центрального складу пожежного реманенту А. Крижевський повідомляв своєму керівництву, що серед матеріалів, які надійшли з Росії на початку 1921 року на склад, помічена нестача. Замість бунту пожежних рукавів у кількості 230 аршин (163,3 метри), при розпаковуванні виявилось 203 аршини (144,13 метри). Була створена комісія з розслідування та виявлення винних [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.416. Арк.33]. Тож подібні проблемні ситуації – не рідкість в усіх регіонах України, зокрема і на Харківщині. Незважаючи на заборони, часто пожежних використовували не за прямим призначенням, не вистачало коней та реманенту, процвітало злодійство, недбальство, халатність. Усе це призвело до того, що 27 жовтня 1920 року призначено нового завідувача пожежним підвідділом Всеукраїнського комунального відділу НКВС УСРР. Ним став І. А. Іванько [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.75–76].

Слід сказати, що у вітчизняних командах пожежників фіксувалися випадки порушення трудової дисципліни, ігнорування посадові обов'язки, невиконання наказів, халатне ставлення до своєї роботи, було дезертирство та саботаж. Харківщина також не є виключенням. З метою підняття дисципліни у пожежних колективах був виданий спеціальний наказ Народного комісаріату внутрішніх справ, згідно з яким в організаціях вогнеборців вводилося одноособове управління, здійснювалося брандмайорами, начальниками пожежних команд і дружин, старшими брандмейстерами або іншими особами адміністративного управління, що очолювали оперативні пожежні одиниці. Їм надавалося право на накладення дисциплінарних покарань для пожежників у адміністративному порядку [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

Усі працівники вогнеборчої сфери, незалежно від займаної посади, могли отримати дисциплінарне стягнення від безпосереднього або вищого керівництва пожежної охорони України. Покарання могли накладатися за наступні провини: «1. За сон на пожежній каланчі, на посту, самовільне залишення посту у караулі, невиконання розпорядження на пожежі, самовільне покинення місця пожежі – арешт до 30 діб. 2. За самовільне покинення команди з чергової зміни – арешт до 15 діб. Покарання відбувалося як із виконанням службових обов'язків, так і без виконання. В залежності від ступеня важкості провини, за невиконання або недбале виконання наказу чи розпорядження, пов'язаних з оперативною службою – призначення у наряди поза чергою на стайню, під дзвін, по команді, по трубній, але не більше восьми нарядів» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120]. Вказані покарання у пунктах 1 та 2 могли накладатися не більше трьох разів, після чого винні каралися судом Ревтрибуналу як злісні саботажники.

Звичайні брандмейстери та їх помічники також мали право накладати стягнення – нагадування, застереження; догану у шерензі; наряд поза чергою (не більше чотирьох); арешт (не більше чотирьох діб). Однак вони були більш м'якими, ніж у брандмайорів, начальників пожежних команд і дружин, старших брандмейстерів. Усі дисциплінарні покарання здійснювалися за допомогою міліції чи губернських надзвичайних комісій по боротьбі з контрреволюцією та саботажем [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

Адміністративні особи, які накладали стягнення, повідомляли про це місцевим пожежним підвідділам та профспілковим комітетам з викладенням ситуації. Покараний пожежник міг оскаржити вирок вищому керівництву протягом трьох діб з часу призначення стягнення. Оскарження не призупиняло виконання покарання. Вищі пожежні управлінці могли відмінити покарання рядовому вогнеборцю, призначати його представникові середньої ланки командування (від арешту на 15 діб і до передання до трибуналу). Усі провини вогнеборців, що не стосувалися оперативної служби, мали розглядатися дисциплінарним товариським судом та місцевкомом [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.120].

До справи протипожежної безпеки долучався начальник Харківського гарнізону Кривошеїн. У своєму наказі № 136 від 6 листопада 1920 року він повідомляв, що з настанням холодів почастишали випадки пожеж у закладах та приватних квартирах через необережне поводження із вогнем. Він наказував «червоноармійцям частин, начальникам установ та

лікарень, будинковим комітетам під їх особисту відповідальність вжити усіх рішучих заходів з попередження злочинної халатності у влаштуванні примітивного опалення, як то: встановлення залізних печей та прокладення труб, які облаштовуються безвідповідально, що викликає масові випадки пожеж» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.74].

Також він просив ужити всіх запобіжних заходів при опаленні будівель. Керівники установ були відповідальними за стан пожежної безпеки, а пожежники мали ще раз перевірити усі заклади та казарми військових частин і шпиталів з приводу дотримання правил пожежної безпеки. Ще раз нагадувалося про неухильне дотримання правил встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях.

Траплялися випадки втручання у справи пожежогасіння на місцях. Про це повідомляв завідувач пожежним підвідділом комунального відділу НКВС УСРР І. А. Іванько. Він вимагав від пожежних працівників повідомляти про випадки втручання «військових та громадських влад у справу гасіння пожеж, а також про погрози пожежним» [ЦДАВО України. Ф.5. Оп.1. Спр.406. Арк.73]. Центральні органи регулярно нагадували місцевим органам влади через циркуляри, резолюції, телеграми про використання пожежних лише на роботах, пов'язаних із їх фахом [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 67–67 зв]. Вогнеборчі справи торкалися також і військових. Наказом Української Запасної Армії та Округового Комісаріату з військових справ Харківського Військового Округу від 4 грудня 1920 року № 199, для виконання служби з протипожежної охорони артилерійських та інших вогневих складів, усі призвані до лав збройних сил пожежники відправлялися до губернських надзвичайних пожежних комісій для подальшого їх розподілу у сфері пожежної охорони на військових об'єктах [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 13].

РНК УСРР 17 грудня 1920 року дає термінову військову телеграму про покладення відповідальності на комендантів будинків за дотримання протипожежних правил. У ній йшлося: «Губвиконкомам Харкова, Києва, Полтави, члену реввоєнради Південно-Західного фронту товаришу Єгорову. Пожежі, що почастишали, загрожують винищенням багатьох великих будівель, зокрема і зайнятих військовими установами. Необхідно вжити усіх швидких та енергійних заходів контролю та покласти відповідальність на комендантів будинків» [Клюс, Палюх, 2006 : 59]. Ця телеграма не дала потрібного ефекту. Комендант міста Харків навіть повторно перевидавав наказ про дотримання протипожежних правил у житлових будинках [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 63].

Незабаром уряд УСРР видає нову спеціальну постанову «Про відповідальність за пожежі та прийняття протипожежних заходів», яка конкретизувала відповідальність за пожежі. У військових установах відповідальним був комендант будинку, у цивільних та профспілкових установах – оглядач будинку, у муніципальних – відділи комунального господарства, у орендованих будівлях – орендарі, у приватних будинках – власники, на підприємствах – керівники установ [Клюс, Палюх, 2006 : 60]. Пожежі мали розслідувати міліція та професійні вогнеборці протягом доби після ліквідації загоряння [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 50].

Наприкінці 1920 року були підведені підсумки року в сфері пожежної охорони та відбулося планування заходів на 1921 рік. Усі губернські та повітові пожежні підвідділи мали надсилати до Харкова: короткий звіт про власну діяльність, копії усіх виданих протипожежних постанов, копії актів обслідування погорілих будівель, інформацію про наявність складів пожежного інструменту та присутність у них предметів пожежного захисту, детальний план робіт на 1921 рік [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 60]. На початку 1921 року вони ж додатково повідомляли чи отримували і яке конкретно пожежне приладдя з Росії, оминаючи Всеукраїнський комунальний відділ, направляли кожні два місяці повну інформацію про свою роботу [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 52].

Для технічної роботи, зокрема й для планування робіт на 1921 рік, Центральний пожежний підвідділ відділу комгоспу НКВС звернувся до Бюро з обліку та розподілу технічних сил. Зазначалося, що: «... пожежний підвідділ стурбований розробкою та проведенням у життя різноманітних протипожежних заходів технічного характеру, відчуває гостру потребу у технічному персоналі, відсутність якого гальмує його роботу, вкрай необхідну у теперішній час, коли масові пожежі руйнують вщент народні багатства і затримка у прийнятті відповідних заходів призведе до згубних наслідків» [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 41]. Підвідділ хотів отримати для роботи двох архітекторів або досвідчених техніків-будівельників, одного інженера або досвідченого техника-механіка, двох студентів-техніків старших курсів. Однак кадровий дефіцит був на той період достатньо великим, тому підвідділ не повністю отримав замовлення.

З метою ознайомлення населення з циркулярами та інструкціями центральних пожежних органів губернські пожежні підвідділи мали сприяти публікації їх у регіональній пресі,

розклеювати їх у публічних місцях, розповсюджувати серед місцевого населення [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 43, 53].

5 лютого 1921 року при Всеукраїнському комунальному відділі відбулася Міжвідомча нарада, на якій прийнято важливе для пожежників рішення. «Приймаючи до уваги виключні умови служби пожежних і те надзвичайно важливе значення, яке має надаватися справі пожежної охорони у Республіці у зв'язку з частими пожежами та можливими спробами ворогів Радянської влади, що отримали поразку на військових фронтах, зробити підрив Радянської влади шляхом підпалів та знищення вогнем народного та державного майна Республіки, вважати усі пожежні команди України прирівняними до діючих військових частин. Довести це до відома відповідним військовим та цивільним відомствам, врегулювати питання про необхідність надання штатним співробітникам пожежних команд відстрочок від військової служби та постачання пожежних організацій речовим та харчовим забезпеченням з джерел військового відомства у порядку, встановленому для діючих військових частин» [ЦДАВО України. Ф. 5. Оп. 1. Спр. 406. Арк. 113]. Безумовно, таке рішення мало позитивно вплинути на розвиток пожежної справи.

Висновки. Отже, вважаємо, що після приходу більшовиків до міста Харків у 1919 році, зважаючи на велику кількість пожеж, що регулярно виникали, здійснено ряд заходів для поліпшення ситуації у вогнеборчій сфері в регіоні. Так, прийнято постанови про порядок встановлення тимчасових переносних печей у житлових приміщеннях, створено спеціальні протипожежні контрольні комісії для перевірки стану протипожежної безпеки у житлових будинках, не житлових будівлях та підприємствах тощо. Заходи не завжди були ефективними через брак коштів, кваліфікованих фахівців, проблеми у галузевому підпорядкуванні пожежної справи, особливо у 1919 – першій половині 1920 року. Однак протягом другої половини 1920–1921 року ситуація у вогнеборчій сфері зазнала змін: пожежні справи були передані у відання Народного комісаріату внутрішніх справ, фінансування та матеріальне забезпечення вогнеборців поступово почало покращуватися, у Харкові були відкриті Українські курси пожежних техніків. Тож боротьба з пожежами на території Харківщини у роки військового комунізму мала складні періоди, особливо на його початку, однак їх поступово вдалося подолати завдяки ентузіазму простих пожежників та жорсткому регулюванню пожежної сфери владою.

Подяка. Висловлюю щирі вдячність членам редколегії журналу за конструктивні та важливі поради, надані під час підготовки статті до друку.

Фінансування. Автор не отримував фінансової підтримки для проведення дослідження і публікації цієї статті.

Джерела та література:

Глебова, И (1991). *Испытание огнем: очерк истории Харьковской пожарной охраны*. Харьков: Прапор, 125 с.

ДАХО – Державний архів Харківської області.

Клюс, П. П., & Палюх, В. Г. (2006). *Пожарные Харьковщины (очерки, посвященные 350-летию г. Харькова)*. Харків: ХОБФ «Пожежна безпека», 332 с.

Харламов, М. І. (2019). *Становлення та розвиток системи пожежної безпеки в УСРР у 1918–1934 рр.* Харків: ФОП Панов А. М., 388 с.

ЦДАВО України – Центральний державний архів вищих органів влади та управління України.

Михаил Харламов

Национальный университет гражданской защиты Украины
доктор исторических наук, доцент (Украина)

Борьба с пожарами на Харьковщине в годы военного коммунизма (1919–1921)

Аннотация. Целью статьи является анализ развития пожарного дела на территории города Харькова и Харьковской губернии в годы военного коммунизма. Автор исследует особенности сложных процессов пожарной профилактики и огнеборческой борьбы на территории Харьковщины в 1919–1921 годах. **Методология исследования** основана на сочетании общенаучных (анализа, синтеза, обобщения, сравнения) и специально-исторических (историко-генетического, историко-сравнительного, историко-системного) методов с принципами историзма, научности и системности. **Научная новизна** работы заключается в том, что впервые исследованы особенности противопожарной борьбы в одном из крупнейших и наиболее значимых для советской власти в исследуемый период отечественных регионов – на Харьковщине. **Выводы.** После прихода большевиков в город Харьков в 1919 году, учитывая большое количество пожаров, которые регулярно возникали,

был принят ряд мер по улучшению ситуации в огнеборческой сфере в регионе. Было принято постановление о порядке установления временных переносных печей в жилых помещениях, создавались специальные противопожарные контрольные комиссии для проверки состояния противопожарной безопасности в жилых домах, нежилых зданиях и предприятиях и тому подобное. Данные меры не всегда были эффективными, из-за нехватки средств, квалифицированных специалистов, проблем в отраслевом подчинении пожарного дела, особенно в 1919 – первой половине 1920 года. Однако в течении второй половины 1920–1921 года ситуация в огнеборческой сфере начала улучшаться: пожарные дела были переданы в ведение Народного комиссариата внутренних дел, ситуация с финансированием и материальным обеспечением пожарных постепенно начала улучшаться, в Харькове были открыты курсы пожарных техников. Таким образом, борьба с пожарами на территории Харьковщины в годы военного коммунизма имела сложные периоды, особенно в его начале, однако постепенно ситуация в огнеборческом деле улучшалась, в большой степени благодаря энтузиазму простых пожарных и жесткому регулированию пожарной сферы властью.

Ключевые слова: пожарная дело, пожарные, Харьковщина, советская власть, УССР.

Mykhailo I. Kharlamov

National University of Civil Defense of Ukraine
Dr (History), Associate Professor (Ukraine)

Fight Against Fires in Kharkiv Region During the War Communism (1919–1921)

Abstract. *The aim of the article is to analyze the development of firefighting in Kharkiv and Kharkiv province during the war communism. The author explores the features of complex processes of fire prevention and firefighting in the Kharkiv region in 1919-1921. The research methodology is based on a combination of general scientific (analysis, synthesis, generalization, comparison) and special-historical (historical-genetic, historical-comparative, historical-systemic) methods with the principles of historicism, scientificity and systematics. The scientific novelty of the work is that for the first time the peculiarities of fire fighting in one of the largest and most significant for the Soviet government in the studied period of the domestic regions - in the Kharkiv region. Conclusions.* After the arrival of the Bolsheviks in Kharkiv in 1919, given the large number of fires that regularly occurred in the Kharkiv region, a number of measures were taken to improve the situation in the firefighting sphere in the region. Resolutions were adopted on the procedure for installing temporary portable furnaces in residential premises, special fire control commissions were created to check the state of fire safety in residential buildings, non-residential buildings and enterprises, etc. These measures were not always effective, due to lack of funds, qualified specialists, problems in the sectoral subordination of firefighting, especially in 1919 – the first half of 1920. However, during the second half of 1920-1921, the situation in the firefighting sector began to improve: firefighting was transferred to the People's Commissariat of Internal Affairs, the situation with financing and logistics of firefighters gradually began to improve, Ukrainian courses for firefighters were opened in Kharkiv. Thus, the fight against fires in Kharkiv during the war communism had difficult periods, especially at the beginning, but gradually the situation in firefighting improved, largely due to the enthusiasm of ordinary firefighters and strict regulation of fire by the authorities.

Key words: firefighting, firefighters, Kharkiv region, Soviet authority, USSR.

References:

- CDAVO Ukraïny** – Centralnyj derzhavnyj arkhiv vyshhykh orghaniv vlady ta upravlinnja Ukraïny [Central State Archive of the highest authorities and administration of Ukraine]. [in Ukrainian].
- DAKhO** – Derzhavnyj arkhiv Kharkivs'koji oblasti [State Archives of Kharkiv Region]. [in Ukrainian].
- Glebova, I** (1991). *Ispytanie ognem: ocherk istorii Kharkovskoy pozharной okhrany* [Trial by fire: an outline of the history of the Kharkov fire department]. Kharkov: Prapor, 125 s. [in Russian].
- Kharlamov, M. I.** (2019). *Stanovlennja ta rozvytok systemy pozhezhnoji bezpeky v USRR u 1918–1934 rr.* [Formation and development of the fire safety system in the USSR in 1918–1934.] Kharkiv: FOP Panov A. M., 388 s. [in Ukrainian].
- Klyus, P. P., & Palyukh, V. G.** (2006). *Pozharnye Kharkovshchiny (ocherki, posvyashchennye 350-letiyu g. Kharkova)* [Firefighters of the Kharkiv region (essays dedicated to the 350th anniversary of the city of Kharkiv)]. Kharkiv: KhOBF «Pozhezhna bezpeka», 332 s. [in Russian].

Статтю надіслано до редколегії 09.07.2021 р.
Статтю рекомендовано до друку 14.08.2021 р.